

Ölü Deniz El Yazmaları ve Tarihteki Yeri*

Halil Temiztürk*

Öz

Sosyal bilimler alanındaki çalışmalar gün geçtikçe artmakta, bu çalışmalardaki ilginin önemli bir kısmı da dinler ve onların tarihi süreçlerini kapsamaktadır. Özellikle dinlerin kendilerini ifade ettikleri ve ana referans kabul ettikleri kutsal kitapların tarihsel gelişimleri bu ilginin temel odağı olmaktadır. Bu açıdan, Eski Ahit metinlerinin oluşum süreci olan, Yahudilik ve Hıristiyanlığın geçiş dönemini aydınlatan, Ölü Deniz el yazmaları, önemli bir keşiftir. Bu makalede keşif ile ilgili tarihi süreç, yazmaların sahipleri hakkındaki tezler, mevcut Tevrat metni ile olan benzerlik ve farklılıklar ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Ölü Deniz, Kumran, Yahudilik, Hıristiyanlık, Esseniler.*

Abstract

Dead Sea Scrolls and Their Place in History

Studies in the social sciences has increased day by day and a part of this work has involved the process of history of religions. Especially, main focus of attention are holy books, which religious accept them as primary reference and process of history development of holy books. In this respect, the Dead Sea manuscripts is an important discovery that Judaism and Christianity illuminates the transitional period. This is also the formation process of the Old Testament text. We will discuss about the following topics: historical process of the discovery, arguments on the owners of writing, the similarities and differences with Tanakh text.

Keywords: *Dead Sea, Qumran, Judaism, Christianity, Essenes*

Atıf: Halil Temiztürk, "Ölü Deniz El Yazmaları ve Tarihteki Yeri ", *KTÜİFD*, c. 2, sy. 1, Bahar/2015, s. 63 - 87.

* Makale, yazarın yüksek lisans tezine dayanmaktadır.

** Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Bilim Dalı, haliltemizturk@gmail.com

Giriş

Dinler tarihi bilim dalı, içinde 'din' ve 'tarih' gibi iki köklü geleneği barındıran ve dini fenomenleri tahlil ederken, dinin içinde neşv-u nema ettiği tarihi kodları yadsımadan yorumlayan bir disiplindir. Dolayısıyla, mensupları tarafından benimsenen kutsal kitapların, hem teolojik argümanlar barındırdığı hem de indirildiği/yazıldığı dönemin tarihi dokusunu bizlere ulaştırdığı bilinmektedir. Vahiy kaynaklı dinlerin iki temsilcisi olan Yahudilik ve Hıristiyanlığın temel referans kaynaklarının oluşma aşaması da aynı doğrultuda değerlendirilmektedir. Yahudi cemaati içinde doğan Hıristiyanlık, Hz. İsa ve havarileri ile dış dünyaya açılmıştır. Hıristiyanlığın, Yahudilikle aynı mekân ve zaman diliminde var olma savaşı verdiği erken dönemde, bu iki geleneğin nasıl bir etkileşim içinde olduğunu, bölgede yaşanan dini ve siyasi atmosferin, kutsal kabul edilen metinlerin yorumlanmasını hangi ölçülerde etkilediğini sağlıklı bir şekilde ortaya koymak dinler tarihinin önemli çalışma sahalarından biridir.

İşte yukarıda bahsedilen bu geçiş aşamasına denk gelen, MÖ. I. yüzyıl ile MS. I. yüzyıl arasında yer alan dönemde, Yahudi topraklarında kendi kimliklerini yaşamak için çalışan ve yazdıkları metinleri korumayı başaran, kendi iç disiplin kuralları ile varlıklarını devam ettiren Kumran cemaatinin¹ kayda geçirdiği yazmalar, kendilerinden yüzyıllar sonra keşfedilmiştir. Keşifle beraber, Yahudi literatürünün önemli bir kısmı olan Tanah'ın² oluşturulma aşaması, yazmaların sahipleri, yazmaların nasıl yazılıp saklandığı ve Eski Ahit metinleri ile bağlantısı gibi onlarca soru araştırmacıların; hazine bulma merakı ise definecilerin yollarını Ölü Deniz bölgesindeki bu ıssız mağaralara yöneltmiştir. Keşfin duyulması ile beraber kamuoyunun da bu konudan haberdar olması yazmalara bir an önce ulaşma heyecanını artırsa da, bu eserlerin yayımlanması uzun bir süreçten sonra gerçekleşmiştir. Bu durum yazmalar hakkında oluşan merakı daha da artırmış ve yazmaların yayımlanması için kamuoyu baskısına dönüşmüştür. Ancak bu baskı yazmaların yıllar süren yayımlanma sürecine neredeyse hiç etki etmemiştir. 1947 yılında bulunan yazmalar

1 Bu cemaatin kimler olabileceği yönündeki tezleri daha sonra ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz için bu tartışmaları bir kenara bırakıp şimdilik cemaati 'Kumran cemaati' olarak adlandırmayı uygun buluyoruz.

2 Tanah, Tora, Neviim ve Ketuvim kitaplarının baş harflerinden oluşan ve Kitab-ı Mukaddes'in Eski Ahit kısmı için kullanılan isimdir.

elli yıllık bir gizemin ve akademik başarısızlığın³ ardından 1991 yılında çevrilmiş ve yayımlanmıştır. Bütün bu olumsuz sürece rağmen, dönemin dini atmosferini yansıtan ve Masoretik metin⁴ ile olan benzerlik ve farklılıkları ortaya koyan yazmalar, bazı bilim adamları tarafından 'XX. yüzyılın en önemli keşfi' olarak adlandırılmaya layık görülmüştür.⁵

Bu makalede, bilim ve arkeoloji dünyası ile beraber dinler tarihi alanında da akademik bir heyecana yol açan ve Yahudilik ile Hıristiyanlık tarihi açısından karanlık bir geçiş dönemine ışık tutan Ölü Deniz el yazmalarının keşif süreci ve önemi ele alınacaktır. Bununla beraber, Türkiye'de üzerinde çok fazla çalışma bulunmasa da⁶, başta Amerika olmak üzere üniversitelerde kürsüleri kurulan⁷ Ölü Deniz yazmalarının muhtevası, Tanah ve halakha⁸ literatürüne olan katkısı, dönemin dini ve tarihi

3 Geza Vermes, *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*, çev. Nurfer Çelebioğlu, (İstanbul: Nokta Kitap, 2005), s. 31.

4 Yahudi kutsal kitaplarının resmi redaksiyonu çerçevesinde son şeklini alan metindir. En eski İbranice nüshası X. yüzyıla ait Halep Kodeksidir.

5 Daniale Piatelli-Bernard S.Jackson, *An introduction to the history and sources of Jewish Law*, (New York: Oxford University Press, 2002), s. 30.

6 Bu alanda yapılan Türkçe müstakil çalışmalardan biri, yazmalarla Esseni cemaati arasındaki bağı ele almıştır. Bkz. İsmail Kazez, *Esseniler ve Ölü Deniz yazmaları*, (Basılmamış Yüksek lisans tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 2001). Diğer bir çalışma ise, Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın ayrışarak farklı birer din haline gelmesini temel teolojik kavramlar üzerinden tarihsel süreci dikkate alarak değerlendiren ve ayrıca bu yazmalara ilişkin yapılan araştırmalardan hareketle mukaddem dinlerin yanında İslam hakkında ortaya atılan iddiaları değerlendiren bir doktora tezidir. Bkz. Mustafa Selim Yılmaz, *Kumran Yazmalarının Ahit Geleneği Çerçevesinde Değerlendirilmesi*, (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (Kelam) Anabilim Dalı, 2011). Ayrıca makaleye kaynaklık teşkil eden ve Ölü Deniz El Yazmaları'nın keşfi ve içeriği ile yazmaların Yahudi ve Hıristiyanlık bakımından değerlendirildiği yüksek lisans tezidir. Bkz. Halil Temiztürk, *Ölüdeniz El Yazmaları ve Yahudi Literatüründeki Yeri*, (Basılmamış Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, 2012).

7 Batı'da yazmaların bulunduğu Ölü Deniz bölgesi içerisinde yer alan ve en önemli dokümanların çıkarıldığı ve zamanla da Ölü Deniz kavramının yerine de kullanılan, Kumran bölgesine atıfla 'Qumran Studies' olarak çalışmalar yapılmaktadır. Harvard, Oxford, Hebrew, Groningen, Tubingen, Madrid gibi üniversiteler, Kumran yazmaları için ayrı bir çalışma alanı kuran üniversitelerin başında gelmektedir. Amerika ve Avrupa'da bu konuda çalışma yapan bilim adamları ve kurumların çalışma alanları için bkz. Devorah Dimant, *The Dead Sea Scrolls in Scholarly Perspective: A History Research*, (Leiden: Brill, 2012).

8 Yahudi şeriat kuralları için kullanılan kavramdır.

arka planı ile beraber aktarılacaktır. Şüphesiz bu çalışmada keşfedilen ve tercüme yapılan bu devasa külliyatı⁹ oluşturan parşömenler ile belgeleri sıralamak ve içeriklerinin teolojik yorumlarını yapmak imkânsızdır. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı ve sınırı, Türkçe eserlerin oldukça az olduğu bir alanda okuyucuya ansiklopedik mahiyette bir bilgi dağarcığı sunmak olarak belirlenmiştir.

A. Yazmaların Tarihlendirilmesi

Yazmaların keşfi ile beraber, bu dokümanların otantikliği meselesi gündeme gelmiştir. Zira Kutsal kitap metinlerinin, Masoretik metinden önceki bir döneme mi yoksa Mişna¹⁰ çalışmalarından sonraki bir döneme mi ait olduğu, çok önemli bir husustur. Yazmaların hangi dönemlere ait olduğunun tespitine dair ilk çalışma 1950 yılında radyo karbon testi ile yapılmıştır. Bu çalışma sonucu MÖ. 200- MS. 33 yılları arasında bir zaman diliminde ortaya çıktığı tespit edilmiştir.¹¹ Bu karbon testlerinin ardından metinler, şekil, içerik ve yazı stili çerçevesinde paleografik test süzgecinde geçirilmiş ve ortaya çıkan zaman dilimi MÖ. 225-MS. 50 olarak belirlenmiştir.¹² Ardından yapılan fonetik, morfoloji ve ortografi¹³, çalışmaları da bahsedilen tarih aralığına yakın sonuçlar vermiş ve genel aralık MÖ. 200- MS. 100 olarak teyit edilmiştir.

Böylelikle Ester kitabı hariç, Tevrat'ın tamamını barındıran yazmaların, Yahudilerin ellerinde bulunan ve X. yüzyıla ait olan en eski İbranice Tevrat nüshasından on asırdan daha fazla bir zamana ait olması, bu keşfin önemini bir kat daha arttırmıştır. Yazmaların çoğunluğu İbranice olmakla beraber, Grekçe ve Aramice nüshalar da mevcuttur.¹⁴ Bu çalışmaya kay-

9 972 parçadan oluşan bu yazmaların, açıklamaları ile birlikte yayımlandığı *Discoveries in the Judean Desert* (DJD) serisi otuz dokuz ciltlik bir eserdir.

10 MS. 180-220 yılları arası Rabbi Yehudah ha Nasi önderliğinde derlenen Mişna, Tal-mud'un da ilk bölümüdür ve Yahudilikte 'Sözlü Tora' olarak kabul edilir.

11 Doudna, G. "Carbon-14 Dating", *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls* (EDSES), ed. Schiffman v.dğr., Vol. I, (Oxford: 2000), s. 120.

12 Maxine L. Grossman, *Rediscovering the Dead Sea Scrolls: An Assessment of Old and New Approaches and Methods*, (Grand Rapids: B. Eerdmann Publishing, 2010), s. 49-50.

13 Kelimelerin hecelemesi sırasında, değişen ses değerlerini inceleyen bilim dalıdır.

14 İsrail Antik Eserler Dairesi'nin resmi sitesinde 764 İbranice, 217 Aramice, 131 Grekçe fragman bulunduğu belirtilir. Bunun yanında Nebati diline ait olan 12 ve 25 adet hangi dile ait olduğu bilinmeyen metin de yer almaktadır. Bkz. <http://www.deadseascrolls.org.il/explore-the-archive>, (15.12.2014)

naklık eden metinler, Kudüs'te bulunan İsrail Müzesi önderliğinde başlatılan 'Dead Sea Scrolls Dijital Project' kapsamında İbranice ve İngilizce olarak <http://dss.collections.imj.org.il/> internet adresinde yayımlanmıştır. Ayrıca, yazmalar, İngilizce tercüme ve açıklamaları ile beraber, bu alanda önemli isimlerden biri olan Geza Vermes'in, *'The Complete Dead Sea Scrolls in English'* adlı eseri ile Florentino Garcia Martinez'in, *'The Sea Scrolls Translated The Qumran Texts in English'* adlı eserlerinde yayımlanmıştır.

B. Yazmaların Önemi

1. Masoretik Metnin Tarihi Açısından: Yukarıda da bahsedildiği gibi Tanah'a ait İbranice metinler MS. 10. yüzyıla ait olan Halep Kodeksidir. Dolayısıyla yazmalar, Masoretik metin ile tam anlamıyla uyumlu olmasa da¹⁵ önemli ölçüde Tanah metinlerinin otantikliğinin belirlenmesindeki yaklaşık 10 asırlık kayıpları tamamlamaktadır.

2. Apokrif¹⁶ Metinler Açısından: Yazmalar, barındırdığı Enoch, Jübileler, Ben Sirah'ın Hikmeti, Yeni Kudüs, Semavi Prens Melkisedek gibi eskatolojik¹⁷ bilgi içeren metinler ile Midraş¹⁸ çalışmalarına kaynaklık etmiştir.¹⁹

3. Psiko-sosyal Yapının Tahlili Açısından:(16) Yazmaların sahiplerinden hareketle, yazmalarda geçen münzevi yaşam tarzı, ortak mülkiyet anlayışı, cemaat içi kurallar gibi metinler, dönemin psiko-sosyal tahliline dair ipuçları vermesi açısından önemli görülmektedir.

4. Yahudi Hukuku Açısından: Yahudi hukuk literatürünün önemli

15 Yüzde kırk civarı Tanah'a ait kopyalar barındıran yazmaların Masoretik metin ile arasında yüzde kırk oranında benzerlik mevcutken, yüzde altmış oranında farklı yazımlar veya terminoloji farklılıkları vardır. Bkz. Kürşad Demirci, "Ölü Deniz El Yazmaları veya Kumran metinleri", Şalom Gazetesi, 24.11.2010.

16 Kelime'nin kökeni, Grekçe ἀπόκρυφος (*apokryphos*) olup gizli anlamına gelse de, terminolojide Kutsal kitap kodeksine alınmayan kitapları tanımlamak için kullanılmıştır.

17 Dünyanın sonuna dair (ahir zaman) bilgileri barındıran metinlerdir.

18 Midraş, kelime anlamı olarak 'çalışma', 'yorumlama' anlamına gelir. Literatürde ise Eski Ahit'in ahlaki, kelami, fıkhi yorumlarını ihtiva eder.

19 Pentatök ve diğer kavramlar için bkz. Salime Leyla Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, (İstanbul : İSAM Yayınları, 2014); Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, (İstanbul : Pınar yayınları, 2001); Demirci, "Ölü Deniz El Yazmaları veya Kumran metinleri", Şalom Gazetesi, 24.11.2010.

bir kısmını barındıran Mişna'ya kaynaklık etmesi bakımından yazmaların barındırdığı hukuki bilgiler son derece önemlidir ve bu alanda yapılan çalışmalar bunu kanıtlar niteliktedir.²⁰ Son derece dikkat çekici bir örnek olması bakımından Tesniye 21'de geçen isyankâr evlada yapılacak muamelelerin cümle cümle Tapınak Yazmasında yer alması çok ilginçtir.

Buna göre söz konusu yazmada geçen ifadede *'Eğer bir adamın söz dinlemez ve isyankâr bir oğlu varsa, o oğul anne ve babasını dinlemiyorsa, onların uyarılarını dikkate almıyorsa, anne ve babası tarafından şehrin kapısında oturan, büyüklere (yaşlılara) getirilir. Onlar şöyle derler: 'Oğlumuz söz dinlemez ve isyankârdır. Açgözlü ve ayyaşır. Bunun üzerine kentin bütün erkekleri onu taşıyarak öldürürler. Böylelikle aranızda kötülüğü içinizden atasınız ve İsraililerin bütün evlatları bunu duyup korksunlar'*²¹ cümlelerinde geçen bütün vurguların ve kelimelerin Tesniye 21'deki geçen ifadelerle²² bire bir uyduğu gözlenmektedir. Bu örnekten yola çıkarak, Yahudi hukuk literatürünün önemli bir kısmını barındıran Mişna'ya kaynaklık etmesi bakımından yazmaların barındırdığı hukuki bilgilerin önemli olduğunu ve bu alanda yapılan çalışmaların bunu kanıtlar nitelikte olduğunu söyleyebiliriz.²³

5. Tarihi Bilgi Açısından: Yazmaların MÖ. 200– MS. 100 arasında yazıya geçirildiği daha önce belirtilmişti. Bu dönem, geç Yahudilik ve erken dönem Hıristiyanlığın geçiş aşaması olarak bilinen 'intertestamental' döneme denk gelmektedir. Bu açıdan yazılı kaynakların yetersiz olduğu bu zaman diliminde kayda geçen yazmalarda kullanılan dil, üslup, kullanılan materyal, Romalılara ait bilgiler ve bahsedilen haritalar dönemin

20 Bkz. Chaim Rabin, *Qumran studies*, (Oxford : Oxford University Press, 1957); Lawrence H. Schiffman- James C. Vanderkam , *The Halakhah at The Qumran*, (Brill: Netherlands, 1975); Aharon Shemesh, *Halakhah in The Making The Develepment of The Jewish Law From Qumran to The Rabbis*, (Berkeley: University of California Press, 2009).

21 Tapınak Kuralları, LXV, metinler için bkz. <http://dss.collections.imj.org.il/>, (10.10.2014)

22 *'Eğer bir adamın dikbaşı, başkaldıran, annesinin ve babasının sözünü dinlemeyen, onların tedibine aldırmayan bir oğlu varsa, annesiyle babası onu tutup kent kapısında görev yapan kent ileri gelenlerine götürecekler. Onlara şöyle diyecekler: 'Oğlumuz dikbaşı, başkaldıran bir çocuktur. Sözümüzü dinlemiyor. Savurgan ve içkicidir.' Bunun üzerine kentin bütün erkekleri onu taşıyarak öldürecekler. Aranızdaki kötülüğü ortadan kaldıracaksınız. Bütün İsraililer bunu duyup korkacaklar.'* Tesniye 21:18-22.

23 Daniale Piatelli-Bernard S.Jackson, s. 32.

karanlık tarihine ışık tutmaktadır. Aynı zamanda yazmalarda geçen ifadelerden hareketle Vaftizci Yahya'nın ve İsa'nın en azından bir süre Kumran cemaatinin bir üyesi olduğuna dair iddialar²⁴, geleneksel tarih anlayışına dair yeni fikirlerin oluşmasına neden olmaktadır. Zamanın entelektüel birikimine sahip olan birkaç cemaatten biri olan Essenilerin²⁵ uyguladıkları eğitim disiplininden Vaftizci Yahya'nın da nasiplendiğini söyleyebiliriz. Hz. Zekeriya ve eşi İyşa'nın (Elizabeth) biricik erkek çocukları olan Yahya'yı sadece Yehova'ya ibadet eden bir topluğun içinde büyütme istemelerinin ve bunu sağlayacak olan cemaatin de Esseniler olduğunu düşünmelerini anlamak güç değildir.²⁶Daha sonrasında, İsa'nın gençlik yıllarında Vaftizci Yahya'nın tebliğ görevini aktif olarak yaymak istemesi ve Essenilerin uzun ve meşakkatli aday değerlendirme süreci yerine insanlara doğrudan ulaşmak istemesi gibi bir takım fikir ayrılıkları yaşayarak cemaatten ayrılıp insanlara vaaz etmeye devam ettiği söylenebilir.²⁷Mircea Eliade'nin, '*Kumran yerleşkesinin yıkılmasından ve Essenilerin dağılmasından sonra, bazı geride kalanların muhtemelen Filistin'deki Hıristiyan toplumun çekirdeklerini meydana getirdiği*'²⁸ sözleri de hatırdta tutulması gereken bir bilgi olarak değerlendirilebilir.

Aynı zamanda yazmanın içerisinde geçen öğütler ve kurallar listesinin Kumran cemaatinin kendisinden çok sonra gelecek olan Karailerin²⁹

24 Hz. Yahya'nın, içkiden uzak durması, yaptığı vaftiz şeklinin ve gayesinin, insanları yaklaştıran hesap gününe çağırması gibi etmenler, araştırmacıları onun Essenilerden biri olduğu düşüncesine itmiştir. Ancak bunun yanında George J. Brooke gibi onun Esseni olmadığını savunan ilim adamları yanında, Fitzmyer gibi araştırmacılar, Vaftizci Yahya'nın Kumran cemaatinin bir ferdi olduğunu ancak "Tanrı çölde bulunan Zekeriya oğlu Yahya'ya seslendi" (Luka 3:2) sözü ile başlayan süreçle buradan ayrılıp Yahudileri kurtuluş için vaftiz etmeye başlaması ile farklı bir yola girdiğini savunan bilim adamları da mevcuttur. Bu konudaki farklı tezlerin karşılaştırılması için bkz. Fitzmyer, Joseph A., *Responses to 101 Questions on The Dead Sea Scrolls*; (New York, 1992); George J. Brooke, *The Dead Sea Scrolls and New Testament*, (Minneapolis, Fortress Press, 2005).

25 Mircea Eliade, Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev. Ali Erbaş, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), s. 118.

26 Muhammed Ata'urrahim- Ahmed Thomson, *Bir İslam Peygamberi Olarak Hz. İsa*, çev. Gülsüm Mehdiyev, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2009), s. 43.

27 Muhammed Ata'urrahim, s. 46.

28 Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2003), C. II, s. 402.

29 7. yüzyılda Irak civarında ortaya çıkan ve Anan bin David tarafından savunulan Karailik, Talmud'u reddedip sadece Tanah'ın dini hükümlerini yerine getiren bu nedenle

fikirlerine öncülük yaptığı tezini güçlendirmesi dikkat çekici bir durumdur.³⁰

C. Yazmaların Tarihsel Arka Planı

1. Ölü Deniz ve Kumran Kavramları

Ölü Deniz El Yazmaları'nın muhtevasına geçmeden önce kavram kargaşası yaşanmaması için Ölü Deniz ve Kumran kavramlarının ne anlam ifade ettiğini bilmek gerekmektedir. Ölü Deniz, günümüzde bir kısmı İsrail bir kısmı ise Ürdün topraklarında yer alan Kudüs'ün 20 kilometre doğusunda bulunan yerdir. Yahudi, Hıristiyan ve İslam kaynaklarında önemli bir yeri olan 'Ölü Deniz' ismi ilk olarak Hz. İsa'dan önce ikinci yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır. Yahudi literatüründe 'Tuzlu deniz', 'Sodom'un denizi' olarak geçen bu yer, Araplar tarafından 'Sodom ve Gomarra'nın denizi', İslami kaynaklar 'Lut Gölü'³¹, birkaç Avrupalı gezgin ise 'Şeytanın Denizi' gibi farklı isimlerle adlandırmışlardır.³²

Kumran olarak bilinen yer ise, Ölü Deniz'in batı kıyısında Ürdün nehrinin yanında yer alan Eriha'nın (Jericho) yaklaşık 13 kilometre güneyinde, 'Khirbet Qumran' olarak anılan ve irili ufaklı mağaralar ve uçurumların etrafında yer alan antik bir yerleşim yeridir. Türkçe olarak 'Ölü Deniz El Yazmaları' veya 'Ölü Deniz Tomarları' olarak terminolojiye geçen yazmalar, Batı literatüründe 'the Dead Sea Scrolls' veya 'Qumran' yahut da 'the Discoveries in the Judean Desert' olarak nitelendirilmiştir. Aslında Kumran terimi, Ölü Deniz civarında bulunan ve farklı mekâna yayılan 11 mağaradaki arkeolojik çalışmalar sonucu içerik ve hacimce en çok yazmanın bulunduğu (4, 5 ve 11.) mağaraları ifade etmektedir. Yani Ölü Deniz genel olarak bölgenin adı, Kumran ise ana kaynakların önemli kısmının çıktığı mağaralar bölgesidir.³³

de Ortodoks Yahudiler tarafından heretik sayılan mezheptir.

30 Schiffman-Vanderkam, "Damascus Document", EDSSES, c. I, s. 170.

31 Detaylı bilgi için bkz. Mustafa L. Bilge. "Lut Gölü", DİA, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), c. XXVII, s. 230.

32 Lawrence H. Schiffman- James C. Vanderkam, "Dead Sea", Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls (EDSES), (Oxford: Oxford Universtiy Press, 2000), c. I, s. 181.

33 Ölü Deniz bölgesi ve Kumran mağaralarının harita üzerindeki konumları için bkz. Ek-1.

2. Yazmaların Keşfi ve Yayınlanma Süreci

El yazmaları, İsrail Devletinin kurulma zamanına denk gelen ve henüz Filistin bölgesinde egemen olan İngiliz sömürgeciliğinin son dönemlerinde 1945 yılının ilkbahar-yaz aylarında koyunlarını otlatmak üzere Kumran uçurumlarını gezen Muhammed Edh-Dhib³⁴ adlı Ta'amire kabilesine mensup bir Bedevi çoban tarafından bulunmuştur. Buna göre, Edh-Dhib koyunlarından birini ararken bir mağara görür. Koyunun orada olduğunu sanarak bir taş atar. Taşın yazmaların içinde saklandığı küplere çarpması sonucu bunun bir hazine olabileceğini düşünerek çömlerlerden birini kırar. Çömlerlerden çıkan deri parçalarını ayakkabı için kullanabileceğini düşünerek 3 parça deri parşömeni yanına alır. Bunlardan ikisini çoban arkadaşlarına verir birisini ise kendi alır. Muhammed Edh-Dhib yanında aldığı deri parşömeni evinde bir yere saklar. İki yıl burada kalan yazma amcasının dikkatini çeker. 1947 yılında Dhib'in amcası tarafından, bu parşömenin antikacıya gitmesiyle yazmalar bilim çevreleri ile ilk kez tanışmış olur.

Daha sonra parşömenlerin bulunduğu mağaraların birçoğu, bölgede görevli General Lash'ın komutası altındaki Ürdün askeri birliğinin önderliğinde, Birleşmiş Milletler tarafından görevli Belçikalı Phillipe Lipens tarafından keşfedilmiştir. Daha sonra Ürdün Antik Çağlar Departmanı yöneticisi Lankester Harding, Fransız Arkeolog ve Kutsal kitap uzmanı Roland de Vaux tarafından incelenmiştir. Bu mağarada yapılan kazılar sonucu ve bedevilerin de elinde bulundurdukları yazmalarla beraber yedi parşömen ve çok sayıda deri parça bulunur. Bunların bir kısmı İbrani Üniversitesi Arkeoloji Profesörü E.L. Sukenik tarafından satın alınmış ve yayımlanmak üzere çalışmalara başlanmıştır. Bir kısmı ise bölgede bulunan Tamire kabilesi tarafından St. Mark Manastırı ve Arap Metropolitan Başpiskopos'u Athanasius Yeshua Samuel'e getirilmiş, o da bu eserleri Kudüs'teki Doğu Araştırmaları Amerikan Okulu görevlilerinden Millar Burrows'a teslim etmiştir. Yazmalar fotoğraf halinde W.F Albright'a gönderilmiş, kendisi bunların MÖ. I. yüzyıl veya daha önceye ait olabileceğini

34 Bazı kaynaklarda Muhammed Edh-Dhib El Hasan, El-Hamed veya Ebu Davud olarak geçmektedir. Keşfi kendisi yapsa da bu sırada tek olmadığına dair bilgiler de mevcuttur. Bkz. Schiffman- Vanderkam , "Discovery and Purchase", EDSES, s. 209. Dhib ile yapılan röportaj için bkz. William H.Browlee, "Muhammed ed-Deeb's Own Story of His Scroll Discovery", Journal of Near Eastern Studies (JNES), (Chicago: University of Chicago Press, Oct. 1957), c. XVI, No: 4, s. 237.

söylemiştir. Böylece ilk kez bir tarihlendirme çalışması başlamış, bu da yazmaların kimliklendirilmesi açısından önemli bir kazanım olmuştur.

Keşif haberinin yayılması, bölgede başka yazmaların ve eserlerin var olduğu düşüncesini doğurmuş, 1949 yılından itibaren bölgeye birçok sefer düzenlenmiştir. Bedevilerin sürekli yazmalar getirmeye devam etmesi, deri ve parşömenlerin dışında bir de devesa bir hazinenin kaydedildiği Bakır Parşömen'in³⁵ bulunması hem bir takım önlemlerin alınması hem de yeni ve daha akademik mahiyetli arkeolojik kazılar yapılması ihtiyacı doğurmuştur.

Bütün bunların yanı sıra yazmaların sahiplerine dair çalışmalar da ortaya çıkmaya başlamıştır. 1948 ve 1949 yıllarında Sukenik, *Hidden Scrolls from the Judean Desert* başlığı altında iki ön çalışma yapmış ve yazmalarda geçen dini cemaatin Philo'nun³⁶, Josephus'un³⁷ ve Pliny the Elder'in³⁸ MÖ. I. yüzyılda yazdığı eserlerde geçen cemaatle özdeş olduğunu

- 35 Bakır Parşömen (Copper Scroll), üçüncü mağarada bulunan en önemli materyaldir. Uzun süreli tartışmalara yol açan zamanla oksitlendiği için bir hayli süre açılmayan rulo, 1956 yılında Manchester Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Departmanı'nda görevli Profesör H. Wright tarafından çözülmüştür. Daha sonra 1962 yılında J. T. Milik tarafından yayımlanmıştır. Yazmada geçen bilgiler doğrultusunda ortaya çıkan altmış beş ton gümüş ve yirmi altı ton altın büyüklüğündeki devasa hazinenin varlığı tartışma konusu olmuş, münzevi ve sade bir hayatı benimseyen cemaatin bu denli bir hazineye sahip olamayacağı dile getirilmiştir. Milik gibi isimler, bu hazinenin tamamen hayal ürünü olduğunu belirtirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lawrence H. Schiffman ve James C. Vanderkam "Copper Scroll", EDSSES, c. I., s. 144.
- 36 İskenderiyeli Philo, değişik görüşler olmakla beraber MÖ. 20-MS. 40 yılları arasında Mısır'ın İskenderiye şehrinde yaşamış ve dönemin felsefe temelli düşünce yapısını ortaya koyan ilk Yahudi filozofudur. Yahudi ve pagan temelli bir fikri atmosferde büyüyen Philo, din açısından Yahudi, düşünce bakımından Yunanlıdır. Hz. İsa'nın çağdaşı olan Philo, Eski Ahit ile felsefe arasında senkretik bir düşünce yapısı ortaya koyma girişimini denemiştir. Philo'nun hayatı ve eserlerine ilişkin geniş bilgi için bkz. Harry A. Wolfson, "Philo Judaeus", The Encyclopedia of Philosophy, (London, 1967), c. VI, s. 151-155; David Winston, "Philo Judaeus", The Encyclopedia of Religion, ed. Mircea Eliade, (New York-London, 1986), c. XI, s. 287.
- 37 Grekçe çalışmalarında kendini 'Jōsēpos Matthiou pais' (Matta'nın oğlu Josephus) olarak tanıtan Flavius Josephus (37-100), özellikle 1. yüzyıl Yahudi tarihi ve erken dönem Hıristiyanlığın gelişim aşaması hakkındaki kaynaklarımızın başında yer alır. Her ne kadar Josephus'un verdiği bilgilerin içeriğinde bütünsellik olmasa da özellikle cemaatin yapısı ve düzeni hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Eserleri arasında yer alan 'Jewish War' ve 'Antiquities of the Jews' salt tarih kitabı olmasının ötesinde dönemin mezhepsel çatışmalarını ve cemaat oluşum aşamalarını anlamamıza ve sosyolojik tahlillerde bulunmamıza olanak sağlamaktadır.
- 38 Tam adı ile Gaius Plinius Secundus (MS. 23 -MS. 79), daha çok Pliny the Elder (Büyük

iddia etmiştir. Böylece tarihlendirmeden sonra da yazmaların sahipleri hakkında bilimsel iddialar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Ancak yazmaların herkese duyurulması beklenirken, Ürdün Antika Bölümü Departmanı yöneticisi G. Lankester Harding, École Biblique et Archaeologie yöneticisi Roland de Vaux ve oluşturduğu grupta bulunan papaz Joseph Milik, Fransız papaz John Strugnell, Alman Claus Hunno Hunzinger gibi isimlerden oluşan yedi kişilik ekip, yazmaları herkesten saklama ihtiyacı duymuşlardır.

Söz konusu ekibin çalışmalarının yavaşlığı ve gizlilik kararları birçok tartışmaya neden olurken, 1971 yılında Vaux de vefat edince ekibin başına geçen Pierre Benoit de beklentileri sonuçsuz bırakmış, böylece yazmaların halkla paylaşılma süreci uzamıştır. 1980 yılından başlayarak daralma, bu süreci daha da çıkmaza sokmuştur. Bu yıllarda Patrik Skehan, Jean Starcky ölmüş, 1986 yılında takım lideri görevi Strugnell'e bırakılmıştır. 1990 yılında Strugnell, yaptığı bir röportaj sonucu İsrail halkına karşı olumsuz üslubu nedeniyle görevden el çektirilmiş ve yerine kurulda ilk kez görev yapacak olan Yahudi asıllı ve İsrail vatandaşı Emauel Tov atanmıştır. Tov, yazmalar üzerinde yapılan akademik çalışmaları hızlandırmış ama var olan gizlilik kararı bir süre daha devam etmiş ve sınırlı sayıda kişiye araştırma izni verilmiştir. 1985 yılında Robert Eisenman, ekipte bulunan arkadaşlarından yazmaların genel hatlarını gösteren bir metni ve 'Bazı Torah Emirleri' bölümünü ele geçirmiştir. Amaçlanan hedef kadar olmasa da bu bölümler, bilim çevrelerinde yazmaların önemini anlatmak için son derece iyi bir adım olmuştur.³⁹

Nihayet 1991 yılında yazmalar konusunda son sözü söyleyen İsrail Antika Bölümü, kendi elinde bulunan parçaların bilim adamlarınca incelenebileceği iznini vermiş, Kaliforniya'da bulunan Huntington Üniversitesi de yazmaların fotoğraflarının bilim adamları tarafından kullanılabilceğini söyleyerek kütüphanesine yerleştirmiştir. Üniversite'nin bu belgelere nasıl ulaştığı halen bilinmiyor olsa da elli yıl sonunda bu gizli yazmalar nihayet kamuoyu ile paylaşılmış, böylece 39 ciltlik Discoveries in the Judean Desert (DJD) serisi 1991 yılından başlayarak bütün bilim

veya yaşlı Pliny) olarak bilinir. Bir Roma yazarı, doğa bilimcisi, doğa felsefecisi ve ordu kumandanıdır. Diğer iki kaynağa oranla dönem hakkında sınırlı bir bilgi sunmaktadır.

39 Vermes, s. 25-32.

çevrelerine ve konuya ilgi duyan bütün insanlara kapılarını açmıştır.⁴⁰

3. Yazmaların Kodlanması

El yazmalarının numaralandırılması buldukları mağara, bölge ve içerdiği bilgiye göre yapılmaktadır. Dolayısıyla birinci mağarada bulunan yazmalar, Roma rakamı ile 'I' simgesiyle başlamaktadır. Devamında yer alan ifadedeki Q harfi yazmaların Kumran (Qumran) bölgesinde yer aldığını gösterirken en son kısımda yer alan harf ya da harfler ise yazmanın İbranice ya da Latince kısaltmasını simgelemektedir. Örneğin **IQapGen** ifadesi bu yazmanın Kumran bölgesindeki birinci mağaradaki bulunan Genesis (Yaratılış-Tekvin) Apokronu'na⁴¹ ait olduğunu göstermektedir. Kodlamaların sonunda yer alan rakamsal ifadeler ise bu yazmanın o mağarada ele geçen kaçınıcı materyal olduğunu bize göstermektedir.

D. Ana Kaynakların Tanıtımı

Ölü Deniz bölgesinde yer alan, on birinci mağaradan çıkarılan bu dev külliyat içerisindeki bütün ayrıntıları anlatmak mümkün olmayacağı için, yazmalar hakkında genel bilgiler sıralandıktan sonra, bu metinlerin Masoretik metin ve halakha ile olan bağlantıları ele alınacaktır. Aynı zamanda, yazmalardaki bilgilerden yola çıkarak hem cemaatin toplum düzeni ele alınmaya hem de yazmaların ve cemaatin tarihsel arka planı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Toplum (Cemaat) Kuralları (The Rule of Community)

Cemaat Kuralları, diğer adıyla 'Toplum Kuralları'⁴² cemaatin en eski el yazmaları arasında olduğu tahmin edilen bir metindir. Dolayısıyla bu metnin tarihi bize Kumran cemaati hakkında bilgi vermekte ve yaşadıkları zaman aralığının da tahmin edilmesine yardım etmektedir. MÖ. 100 ve 75 yılları arasında bir tarih diliminde oluşturulduğu düşünülen yazma

40 Yazmaların büyük çoğunluğu İbranice ve İngilizce olarak, Dead Sea Scrolls Digital Project adlı çalışma kapsamında internette yayımlanmıştır. Bkz. [http://dss.collecti-
ons.imj.org.il/](http://dss.collecti-
ons.imj.org.il/), (11.10.2014)

41 Grekçe bir terim olan 'Ἀπόκρυφον', (Apocryphon), gizli bilgi anlamına gelmekte olup, özellikle Erken dönem Hıristiyanlık içinde de adı geçen gnostik kökenli bilgiler için kullanılır.

42 İlk araştırmacıların Manuel of Discipline' olarak adlandırdığı bu yazmanın kodu IQS olup, 'S' harfi Cemaat Kuralı anlamına gelen İbranice 'Sefer ha Yada' ifadesinin kısaltmasıdır. I, birinci mağarayı ve Q harfi de Qumran bölgesini simgelemektedir.

bize cemaatin de muhtemelen bu tarihlerde kurulduğunu göstermektedir.⁴³ Yazma genel olarak tek bir konuya sahip bir metin olmayıp, cemaate kabul edilme aşamasından başlayarak cemaat içi yaşam ve sosyal düzeninin sınırlarını belirleyen, bu arada cemaat üyelerinin sahip olması gereken öğretileri hatırlatan bir taslağını içermektedir. Cemaate girme ve bağlanma şartlarını, disiplin kurallarını, cemaatin sahip olduğu ortak yaşam ilkelerini, 'Efendi' adıyla bilinen öğretmenin öğretilerini, cemaatin kutsal kabul ettiği mevsimler üzerine yazılan derleme çalışmalarını içermektedir. Bu kadar geniş bir kurallar silsilesini barındırdığı için bu yazma çeşitli bilim adamları tarafından cemaatin el kitabı anlamında '*Manual of Discipin*' olarak da adlandırılmıştır.⁴⁴

2. Şam Belgesi (Damascus Document)

Temelde, cemaate katılan yeni üyelerin moralini sağlamlaştırmak ve onları çevreleyen yeni hayat tarzlarına alıştırmak için manevi bir kuvvetlendirme olarak da yorumlanmıştır.⁴⁵ Yazmanın bir örneği 1896 yılında Kahire'de bulunan bir sinagogun mahzeninde (genizah) bulunmuş, Solomon Schechter tarafından 1910 yılında '*Saduki Dokümanlar*' (Fragments of Zadokite Work, Cambridge) başlığıyla yayımlanmıştır. Schechter'in yazmayı yayımlaması ile beraber, New York Times gazetesinin ana sayfadan verdiği haber büyük yankı uyandırmıştır. Zira haberin içeriğinde yazmaların bulunduğu yerin, ilk yüzyılda Hıristiyanların yaşadığı bölge olarak tarif edilmesi, konunun Hıristiyanlıkla olan bağlantısına da gündeme taşımıştır. Haberin ardından Dr. George Margoliouth⁴⁶, metnin Yahudi-Hıristiyanlığın ilk temellerini oluşturduğunu ve Yeni Antlaşma prensipleriyle beraber Musa Hukuku'na ait gelenekleri taşıdığını açıklamıştır.⁴⁷ Margoliouth'a göre; 'Cemaat iki Mesih inancı taşımakta idi. Bunların ilki Harun soyundan gelen kâhinlik görevini sürdüren kişi Vaftizci

43 Florentino Garcia Martinez- Julio Trebolle Barrera, *The People of the Dead Sea Scrolls*, (Madrid: Brill, 1993), s. 51.

44 Bkz. Millar Burrows, *The Dead Sea Scrolls of St. Mark's Monastery*, Jewish Social Studies Vol. XV, No. 3/4, Jul. - Oct., 1953; The Dead Sea Manual of Discipline: W. H. Brownlee, *Translation and Notes*, , *Jewish Social Studies Vol. XV, No. 3/4, Jul. - Oct., 1953*.

45 Martinez- Barrera, s. 53.

46 O günlerde, Bristish Müzesi, Yahudi Yazmaları Bölümü Başkanı olarak görev yapmaktaydı.

47 Raphael Levy, 'First Dead Sea Scrolls Found in Egypt Fifty Years Before Qumran Discoveries', *Hershel Shanks. (ed.), Understanding The Dead Sea Scrolls*, s. 76.

Yahya, ikincisi ise Doğruluk Öğretmeni olarak adlandırılan İsa idi. Kötü Din Görevlisi olarak anılan kişi ise, Hıristiyanlığı Helenizm ile harmanlayan Pavlus'dan başkası değildi.⁴⁸

Kahire'de bulunan yazmanın A ve B kopyasının iki farklı zaman diliminde yazıldığı tespit edilmiş, sırasıyla A kopyasının X. yüzyıl, B kopyasının da XII. yüzyıla ait olduğu belirlenmiştir.⁴⁹ Yazma, Kumran bölgesinde birinci mağarada bulunmuş⁵⁰, geçen ifadelerin Kutsal Kitap ile olan benzerliği dikkat çekmekte ancak Kutsal Kitap metinlerinde geçen tehditkâr ifadelerin yerini Kumran metinlerinde daha yumuşak bir üslubun aldığı görülmektedir.⁵¹ Şam ülkesinde yapılan Yeni Antlaşma'ya gönderme yapılarak verilen bir addır. Fakat burada geçen Şam ifadesi değişik yorumları da beraberinde getirmiş, Murphy-O'connor burada geçen Şam ifadesinin Babil'e işaret ettiğini söylemiş⁵², Golb gibi bilim adamları bunun bilinen anlamıyla Şam şehri olduğunu düşünmüştür.⁵³

3. Savaş Kuralları

Yazmanın içeriği, ahir zamanda gerçekleşecek olduğuna inanılan ve Kitabı Mukaddes metinlerinde de geçen Armagedon savaşını da çağrıştırmakta olup, bu savaşın eskatolojik betimlerini içermektedir. Dolayısıyla Savaş Parşömeni'nin şeytani güçlere karşı doğruluk ilkelerinin galip geldiği Mesih'in çağı hakkında da bilgi verdiğini düşünen bilim adamlarının varlığı⁵⁴ yazmanın sadece Yahudilik açısından değil Hıristiyan teolojisi açısından da incelenmesine sebep olmuştur.

Birinci mağaradan çıkan el yazmalarını oluşturan tahrifata uğramış 19 sütun, ilk olarak Sukenik'in ölümünden sonra 1954'de yayımlanmıştır. 1955'de İngilizce ön sözlükle beraber *'The Dead Sea Scrolls of the Hebrew'*

48 Levy, s. 76.

49 Joseph A. Fitzmyer, *Responses to 101 Question on The Dead Sea Scrolls*, (New York: Paulist Press, 1992), s. 29.

50 Yazmanın kodlanmasında geçen 'IQCD' ibaresinde yer alan IQ simgesi birinci Kumran mağarasını, CD simgesi ise Damascus'un kısaltması olarak kullanılmıştır.

51 Vermes, *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*, s. 148.

52 Kazez, s. 43.

53 Norman Golb, *The Dead Sea Scrolls a New Perspective*, (New York: The American Scholar Spring, 1989), Vol. LVIII, s. 190.

54 Michael Wise, v.dğr., *Dead Sea Scrolls a New Translation*, (New York: Harper Collins Edition, 1999), s. 150.

başlığı ile yeniden yayımlanmıştır. Dördüncü mağarada ele geçirilen altı el yazması nüsha, 1982'de M. Baillet tarafından '*Discoveries in the Judean Desert*' (DJD) dergisinin 7. sayısında yayımlanmıştır. Yazmanın içerisinde geçen ifadelerden yola çıkarak Işığın Oğullarının, Karanlığın Oğullarına karşı savaşı olarak da adlandırılan metnin, MS. I. yüzyılda yazıldığı düşünülse de, Fitzmyer gibi bilim adamları bu tarihi MÖ. II. yüzyıla kadar geriye götürmektedir.⁵⁵ Burada geçen savaşın gerçek bir savaş mı yoksa eskatolojik bir savaş mı olduğu konusunda fikir ayrılıkları bulunmakta; cemaatin yaşantısı ve savaştan kaçınarak münzevi bir hayat yaşamaları göz önüne alınırsa daha çok eskatolojik bir savaşa gönderme yapıldığı fikri ağır basmaktadır.

4. Tapınak Kuralları

Tapınakta yapılan ibadet kurallarının düzenlendiği bu yazmada ayrıca Şabat ve diğer bayramlarda sunulacak olan kurbanların özellikleri ve kurban adabı konularına yer verilmiştir. 86 cm uzunluğu ile en uzun Kumran belgesi olarak bilinir. 1956 yılında on birinci mağarada keşfedilen, 1967 yılında Altı Gün savaşlarından sonra yayımlanan bu yazmaların baş kısmı yıpranmış ve parçalanmıştır, birinci bölümü ise kayıp durumundadır. Yigéal Yadin tarafından yayıma hazırlanan metin 1977 yılında İbranice çevirisi ile ve onun ölümünden kısa bir süre önce de İngilizce çevirisiyle basılmıştır. Yahudi cemaatinde önemli olan Tapınak hayatının Kumran cemaati tarafından da önemsenmesi, bütün hayatın Tapınak merkezli olduğunu göstermektedir. Yazmanın ilerleyen kısımlarında ayrıntılı şekilde devam eden bu kuralların sonunda aile içi iletişim konuları hakkında bilgiler verilmekte olup ebeveynlerin sözünü dinlemeyen evlatlar, evlilikte dikkat edilmesi gereken kurallar ile evlilik dışı cinsel ilişkide bulunanların cezalarından bahseden bölümler yer almakta ve bu bilgilerin konu sıralaması açısından Kutsal Kitap ile benzerliği dikkat çekicidir.⁵⁶

5. Şükran İlahileri

Bu yazmaları, Kitabı Mukaddes'in ilahiler kısmını oluşturan Mezmurlar bölümüne benzeten bilim adamlarının⁵⁷ yanında, böyle bir ben-

55 Fitzmyer, *Responses to 101 Question on The Dead Sea Scrolls*, s. 31.

56 Vermes, s. 206.

57 Vermes, s. 244.

zerliğin metin bütünlüğü esas alındığında ortadan kalktığını ifade eden düşünürler de⁵⁸ vardır. Bu ilahilerde, iki ana tema olarak kurtuluş ve bilgi sunulur. Cemaat içindeki yeni yetişen öğrenciler, dışarıdaki kötü hayattan kurtuldukları için bir nevi şükür ifadelerini sunar. İlk mağarada bulunan, üç ana parça ve yetmiş küçük parçadan oluşan, on iki adet iyi korunmuş sütun ve altı adet kötü durumda sütundan oluşmaktadır. 1954- 1955 yılları arasında E.L. Sukenik tarafından yayına hazırlanmıştır. Parşömenlerin tercüme zorluğu ile beraber, şiirlerin ve ilahilerin nerede başlayıp nerede bittiğinin de belirtilmesi bir hayli zor olmuştur.⁵⁹

Daha önce de dile getirdiğimiz gibi bu devasa külliyyatın⁶⁰ tamamının tahlilini yapmak mümkün olmadığı için, burada cemaati, yazmaların oluşum süreçlerini yakından ilgilendiren tarihsel arka planı yansıtan metinleri tahlil etmek durumundayız. Bunların dışında elbette yukarıda saydığımız ana gövdeyi oluşturan metinlerin yanında diğerlerine göre hacimce küçük olan metinlerin de varlığını da belirtmek gerekir. Ancak bunlar diğer parşömenler kadar doyurucu bilgilere haiz olmadıkları için burada açıklamayıp sadece isimlerini saymakla yetinilecektir. Bu metinler şu şekilde sıralanabilir: Vermes'in MMT olarak kısalttığı (Miqsat Ma'ase Ha-Torah) Bazı Torah Emirleri, İşaya yazması, Habakkuk Yorumu, Levililer Kitabı, Yeşaya Beyanatları, Tekvin Beyanatları, Eyüp'ün Tercümesi, Nahum Yorumu ve Bakır Yazma.

III. Cemaatin Kimliği

Kumran cemaatinin tam olarak kimler olduğu hususunda ortaya atılan fikirlerden ve bilim adamları tarafından oluşturulan hipotezlerden tam olarak bir kanıt elde edilebilmiş değildir.⁶¹ Bu muğlaklığın nedenleri arasında Esseniler ile ilgili tarihi kaynaklarda geçen bilgilerin eksiksiz ve tam anlamıyla güvenilir olmadığı da sayılabilir. Çünkü hayatlarını tam anlamıyla sırlar içinde yaşayan, dışarıdan bir üyenin çok zorlu süreçlerle kabul edildiği, cemaatten çıkan bir üyenin bir daha giremediği bir topluluktan bahsediyorken, kaynakların onlar hakkında cemaate bizzat dâhil olmadan tam anlamıyla malumat vermeleri imkânsızdır. Ayrıca yazmalar

58 Fitzmyer, *Responses to 101 Question on The Dead Sea Scrolls*, s. 32.

59 Vermes, s. 243.

60 Yazmalara dair yapılan çalışmaların derlendiği *Discoveries in the Judean Desert* (DJD) eseri bile 39 ciltten müteşekkildir.

61 Schiffman-Vanderkam, "Dead Sea", *EDSES*, c. I, s. 748.

koleksiyonu içerisinde kaybolan, tahrip olan ve belki de hiç bulunamayacak materyallerin varlığı bize son sözü söyleme cesareti vermemektedir.

Fakat cemaat hakkında ortaya atılan görüşler içerisinde bilim adamlarının çoğunun, söz konusu muğlaklığa rağmen, Esseniler tezi üzerinde yoğunlaştığını da görmekteyiz. Bunun nedenleri arasında, bu tezin birçok soruya cevap verir nitelikte olması gösterilebilir.

XX. yüzyıla kadar Esseniler sadece Yunanca kaynaklardan bilinmekteydi. Fakat 1947 yılında, Kumran Vadisi'nde bulunan yazmalar tartışmalı da olsa birçok yazar tarafından Essenilerle ilgili en önemli kaynak kabul edilmiştir. Her ne kadar, Esseni tabiri geçmese de birçok araştırmacı, yazmalarda sözü geçen topluluğun, Josephus ve Philo'nun bahsettiği Esseniler olduğu kanaatindedir. Vaftiz, şifacılık ve toplu yemek gibi bazı uygulamalar ve cemaatin idare tarzı açısından Esseniler ile ilk Hıristiyanlar arasında benzerlikler görenler olmuştur.⁶² Bu benzerlikleri şu şekilde özetleyebiliriz:

De Vaux, ele geçirilen yazmaların Kumran bölgesinde yazıldığını ayrıca değişik yazmalarda aynı kişinin yazı örneğine rastlanmasını delil göstererek bu tezi desteklemiştir.⁶³

Cross'a göre de, bu zamanda bölgede kendini inzivaya çeken başka bir topluluğun olmaması, tapınakta sunulan kurban yerine kendilerine has kurban ritüellerini uygulamalarını ileri sürerek Esseniler tezine destek vermiştir.

Bilindiği üzere, MÖ. II. asırda Selevkitlerin yönetimi altında bulunan Yahudiler arasında yaşanan tartışmalar ve bu tartışmaların sonundaki ayrılıklar Yahudi cemaatine ve tarihine damga vurmuştu. IV. Antiyok Epifanes'in Şabat kurallarını, sünnet olmayı ve Mabed'e girişleri yasaklamasıyla başlayan süreç, 152 yılında Yüce Din Görevlisi makamını yıllardır sürdüren Zadok ailesinden alınıp, Makkabi ailesinden birine verilmesi ile birlikte tepkileri iyice artırmıştı.⁶⁴ Bu durum Yahuda ülkesinde gitgide bölünmelere ve çatışmalara neden olmuş, bu durum 140'lı yıllarda da

62 Robert Chaney, *Antik Çağdan Günümüze Kadar Esseniler ve Sırları*, çev. Duygun Aras, (İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1996), s.72.

63 Golb, *Who Wrote the Dead Sea Scrolls*, (Touchstone Rockefeller Center, New York: 1995), s. 55.

64 Dan-Lavinia Cohn Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, çev. Bilal Baş, (İstanbul, İz Yayıncılık, 2010).

Makkabi ailesinden Simon'un Yahudilerin daimi lideri seçilmesi Doğruluk Öğretmeni ve taraftarlarının münzevi bir hayatı seçerek kendi ayin ve yaşam tarzlarını oluşturmalarına yol açmıştır. İşte tam burada Doğruluk Öğretmeninin⁶⁵ karşısında yer alan Kötü Din Görevlisi⁶⁶ ile zamanın Yüce Din Görevlisi'nin uyuşması tarihsel anlamda bir benzerliğe yol açmıştır. Zira bu konuda Stegemann bu benzerliğin kimliklendirmeye kanıt olduğunu belirtmiştir.⁶⁷

Kaderci bir anlayışa sahip olduğunu bildiğimiz Esseniler ile yazmalarda geçen kaderci anlayışa ait örnekler bu tezi kuvvetlendiren diğer bir maddedir. Yazmalarda geçen '*Bilgi Tanrısından gelir bütün olanlar ve olacaklar. Daha var olmadan önce O, onların bütün görünümelerini yerleştirdi ve onlar, O'nun muhteşem tasarımlarına göre var oldular ve varlıklar kendi görevlerini bir değişiklik olmaksızın başardılar. Bütün varlıkların kanunu O'nun elindedir ve O, onların bütün ihtiyaçlarını karşılar*'⁶⁸ sözünde olduğu gibi bu anlayış, bütün eylemlerin ve varlıkların kaynağını Tanrı olarak gösterir. Bu durum her eylem, onu yapana ait diyen Sadukilerden ve bu konuda orta yolu tutan Ferisilerden tamamen farklı bir düşüncenin varlığını göstermekte bu da yazmalardaki kader anlayışı ile benzerlik göstermektedir.

Ölümünden sonra beden ve ruhun durumu ile ilgili de bir takım benzerlikler göze çarpmaktadır. Esseniler hem öldükten sonra dirilişin olacağına hem de iyilerin mükâfat göreceklerine kötülerin ise cezalandırılacağına inanıyorlardı. Josephus'un belirttiğine göre 'Beden ve onu oluşturan maddenin ebedi surette kalmayacağına, ruhun bu dünyada beden içinde hapis olduğuna ve bundan ölünc kurtulup özgür olacağına'⁶⁹ inanmaktaydılar. Şükran ilahilerinde geçen '*Sana teşekkür ederim Ya*

65 Yazmalarda net bir isim yerine '*Morehk Hasedek*' olarak geçen Doğruluk Öğretmeni konusunda net bir fikir birliği bulunmamakla beraber, bu kişinin Vaftizci Yahya ya da Hz. İsa olabileceği de iddia edilmiştir. Kumran cemaatinde önemli bir karakter olan Doğruluk Öğretmeninin cemaati yönlendiren bir lider olduğu anlaşılmaktadır. Doğruluk Öğretmeninin kim olduğuna dair fikirler için bkz. Fitzmyer, *Responses to 101 Question on The Dead Sea Scrolls*, s. 56-58.

66 Cemaatin yaşamına zarar veren, Kötü din görevlisi olarak geçer. Özellikle Kötü din görevlisini, bu tarihler arasında yaşamış olan Jonathan Makkabi adlı rahip ile özdeşleştiren yazarlar mevcuttur. Bkz. Martinez ve Barrera, s. 53.

67 Schiffman-Vanderkam, "Qumran Community", c. II, s.749.

68 Toplum Kuralları, (IQS) 3:15; Kurallar ile ilgili bkz. Vermes, s. 119- 138.

69 Flavius Josephus, *The Jewish War*, çev. G. A. Williamson, (New York: Penguin Books,

*Rab, Ruhumu çukurdan kurtardığın için. Ve Abaddon Cehenneminden Sen beni sonsuz yüceliklere çıkardın. Sen büyük günahlı sapkın bir ruhu temizledin... Sen insana sonsuz bir kader tayin ettin, bilgi ruhlarının ortasında, ortak bir övgüyle senin ismini övebilsin ve senin eserinin önünde harikalar sayabilsin diye'*⁷⁰ ifadeleri bize bu benzerliği göstermektedir.

Esseniler tezini destekleyen diğer bir nokta da Esseniler cemaat üyelerinin sahip oldukları malların kullanım kuralları ile yazmalarda geçen mülkiyet anlayışlarının paralellikleridir. Toplum Kuralları'nda geçen, 'Kişi, Toplumun Konsiline girdikten sonra tam bir yıl oluncaya kadar Kongrenin saf yemeğine dokunmayacaktır. Daha sonra ne zaman o toplumda bir yıl tamamlanırsa Kongre onun durumunu, onun şeriat anlayışını ve gözetişini değerlendirecektir. Ve din görevlilerinin ve onların Ahitlerinin insanların çoğunluğuna göre eğer Toplumun arkadaşlığına girmek onun kadere ise onun mülkiyeti ve kazançları onları giren kişinin hesabına kaydedecek ve Kongre için harcamayacak olan Kongrenin Veznedarına devredilecektir. Onun mülkiyeti diğerlerine katılacak ve kendi tavsiyelerini ve yargılarını Topluma sunacaktır.'⁷¹ sözleri ortak mülkiyet kurallarını gayet iyi özetlemektedir.⁷²

Kaynakların tahlilini yaptığımızda, konuya dair antitezleri de ortaya koymak gereklidir. Bu nedenle cemaatin Esseniler olabileceğine dair tezlerle yöneltilen eleştirilere de değinmek yerinde olacaktır. Pliny'in ifadelerinde belirtilen Essenilerin evlenmeyip bekâr bir hayat sürdükleri tezinin aksine arkeolojik kazılarda rastlanan kadın ve çocuk iskeletleri, Şam dokümanında belirtilen cemaat üyelerinin evlendiklerine dair bilgilerin mevcudiyeti, Esseniler tezine yapılan itirazlardan biridir. Ancak cemaatin salt bekârlardan oluşmadığı, içlerinde evli olanlar olduğu gibi çocukları bulunanlar da olduğu yapılan arkeolojik çalışmalarda tespit edildiği için bu iddia kuvvetli değildir. Yazmalarda ele geçirilen dokümanların hiçbirisinde Esseniler isminin geçmemesi ve yaşadıkları yer hakkında herhangi bir net bilginin bulunmaması da ileri sürülen bir itirazdır. Fakat tıpkı İncil

1977), s. 154-155.

70 Şükran İlahileri (1QII) 3: 19-23.

71 Toplum Kuralları (IQS) 6: 18-23.

72 Yukarıdaki ortak mülkiyet anlayışının ilkeleri uyarınca, tamamen ortak bir mülkiyetin oluşturulup ferdi mülkiyetin yok edilmesi ya da kişisel mülklerin bulunmayacağı anlaşılmalıdır. Zira Kumran ve Esseniler cemaatlerinde de ferdi mülkiyet hakları korunmaktadır.

yazarlarında olduğu gibi o dönemki yazıların isimsiz ve künyesiz olması bu itirazı zayıflatmaktadır.

Bütün bu verilerden hareketle Ölü Deniz Yazmaları ile Esseniler arasındaki bağın kesinlik arz etmemesine rağmen, diğer tezlere oranla daha fazla soruyu cevapladığı görülür. Essenilerin tezinin dışında cemaatin Saduki⁷³, Groningen⁷⁴, Jerusalem⁷⁵ (Kudüs) kaynaklı olduğu yönündeki tezler ise doyurucu olmaktan yoksundur, diğer bir deyişle Esseniler tezi kadar boşlukları doldurup, sorulara tatminkâr cevaplar vermekten uzaktırlar.

Sonuç

Yahudilik ve Hıristiyanlığın ortak tarihine ışık tutan, 1947 ile 1956 yılları arasında on bir mağarada yer alan yazmaların bulunması hem tarihsel bilgileri hem de günümüzdeki Kutsal Kitap kritik geleneği aç-

73 Lawrence H. Schiffman tarafından desteklenen bu fikir, şu şekilde özetlenebilir. Shciffman, MÖ. II. yüzyılda oluşan atmosfer ile cemaatin oluşum süreci paralellik kurar. Buna göre, Makkabi devriminden sonra oluşan yeni düzeni birçok Yahudi tarafından sevinçle karşılanmıştı. Ancak daha çok bağımsız olma yönündeki çabalar ile bu uğurda Romalılar ile antlaşmaların yapılması hoşnutsuzluğa sebep olmuştu. Üstelik Yüce Din Görevliliğinin de Makkabilerde olması Zadok ailesine mensup olanlar tarafından sessiz bir geri çekilmeye yol açtı. Böylece bu durum Sadukilerin kendilerini farklı bir ortamda inziva hayatı sürdürmeye itmiştir. Schiffman'a göre Bazı Torah Emirleri adındaki el yazmalarında buna ilişkin bilgiler mevcuttur. Buna rağmen Schiffman'ın kendisinin bile eldeki bilgiler ışığında Esseniler tezinin daha ağır bastığını söylemesi de dikkat çekicidir. Bkz. Schiffman-James Vanderkam, "Qumran Community", *EDSES*, c. 2, s. 749.

74 Diğer tezler gibi yer ve cemaat ismi belirtmeyen bu iddia, adını Hollanda'da bulunan Groningen Üniversitesinde almıştır. Florentino Garcia Martinez tarafından ileri sürülen bu tez, el yazmaları külliyatının Doğruluk Öğretmeni ve onun takipçileri tarafından yazıldığını ileri sürer. Fakat bu tez, ele geçen dokümanların sadece küçük bir gruba değil, adeta tüm Yahudi toplumunu hedef aldığı görülmektedir. Aynı zamanda ele geçirilen bu denli büyük materyallerin sadece Doğruluk Öğretmeninin peşindeki küçük bir grup için bir hayli fazla olduğu, Doğruluk Öğretmeninin Kumran'a uğrayıp uğramadığının da tam belli olmaması gibi soru işaretlerinin olması bu fikrin çok da sağlıklı olmadığını göstermektedir.

75 Bu tez Kumran civarında bulunan arkeolojik kalıntıların, mağaraların yapılarının, kalelerin mimari özelliklerinin buralarda yaşayan Yahudi milleti içerisindeki Haşmoniler hanedanının karakteristik özelliğini yansıttığı üzerinedir. Norman Golb tarafından ileri sürülen bu tezde Kumran harabeleri ve kaleleri olarak geçen yerlerin MS. II. Yüzyılda yazılmış olan Bar Kohba yazmalarında geçen Hasidim kalesi olarak belirtilen kale olduğu söylenmiştir. Bkz. Norman Golb, *Who Wrote Dead Sea Scrolls*, s. 36.

sından büyük önem taşımaktadır. Kumran yazmalarında bulunan Yeşaya metninin, 895 tarihli bilinen Kahire versiyonundan bin yıl önceki bir tarihle anılması, bu yazmaların kaynakların otantikliğine ne kadar katkı sağladığının bir göstergesidir.

Ayrıca yazmalarda önemli bir yer tutan Doğruluk Öğretmeni ile Vafizci Yahya arasında eskatolojik beklentilerin benzerliği, temizlik anlayışlarının uyuşması gibi etmenler, Hz. Yahya'nın en azından bir süre Kumran cemaatine dahil olduğuna dair fikirlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Yazmaların sahipleri konusunda ortaya atılan birçok tez tam anlamıyla destek bulunup ispatlanamamıştır. Halen süren bu muammanın sebepleri arasında eldeki bilgilerin gerçekten yetersiz olması ve tam bir tespitte imkân vermemesi olarak da gösterilebilir. Yazmaların oksitlenmesi, kaybolması ve eksik olması gibi birçok neden de bu bilgilerin netleşmesine olanak sağlamamıştır. Dolayısıyla sadece eldeki metinlerden ve dönemi anlatan Josephus ve Philo gibi Antikçağ tarihçilerinin net olmayan fikirlerinden böyle bir sonuca varmamız mümkün görünmemektedir. Ancak son tahlilde mevcut tezler içinde, birçok soruya cevap vermesi açısından Esseniler tezi daha tutarlı gözükmemekte ve bilim adamlarınca daha çok desteklenmektedir. Dolayısı ile cemaatin kimliği üzerindeki tartışmalarda, Yahudi mezhepleri ile ilgili bilgi vermesi açısından da yazmaların otantik bir kaynak teşkil ettiğini görmekteyiz.

Yazmaların diğer bir önemli noktası da elimizdeki Kutsal Kitap metni ile olan bağlantısıdır. Kumran metinleri şiirsel bir üslupla yazılmış olup daha akıcı bir metin örneği sunmaktadır. Ayrıca Yahudi cemaati içerisindeki mücadeleyi ve mücadele ortamında gerçek kurtuluşu münzevi bir hayata çekilme ve kurtarıcıyı beklemek olarak seçen bir cemaati anlatması da yazmaların verdiği önemli diğer bilgilerdir. Ayrıca, Yahudi hukuk literatürünün önemli bir kısmını barındıran Mişna'ya kaynaklık etmesi bakımından, yazmaların barındırdığı hukuki bilgiler son derece önemli olup, Tesniye 21'deki ifadeler ile Tapınak Yazması'nda geçen ifadelerin bire bir uyumu bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Sonuç olarak; Ölü Deniz yazmaları keşfi, deşifre edilmesi, içerdiği bilgiler ve gizemi ile birçok araştırmacının ilgi odağı olmakta, içerdiği konularla Yahudilik, Hıristiyanlık ve dolayısıyla da İslamiyet adına bir tarih yelpazesi sunmaktadır. Son yıllarda yapılan çalışmaların artması, tekno-

lojinin gelişmesi ile dijital ortama aktarılması sonucu herkesin ulaşabileceği bu yazmalar hem akademik araştırmalara hem de dinler tarihi ile ilgilenen okuyuculara önemli kaynaklar sunmaktadır. Yazmalar üzerinde yapılan çalışmalar halen devam etmekte olup, elde edilen bilgilerin Yahudi hukukundan, tarihsel İsa'ya kadar birçok alanı kapsayacağı ve böylelikle dinler tarihinin önemli araştırma zeminlerine ışık tutacağı açıktır.

Kaynakça

Adam, Baki, *Yahudi kaynaklarına göre Tevrat*, (İstanbul: Pınar yayınları, 2001).

Ata'urrahim Muhammed, Ahmed Thomson, *Bir İslam Peygamberi Olarak Hz. İsa*, çev. Gülsüm Mehdiyev, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2009).

Bilge, Mustafa, "Lut Gölü", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), (Ankara: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2003).

Brooke, George J., *The Dead Sea Scrolls and New Testament*, (Minneapolis, Fortress Press, 2005).

Browlee, William, "Muhammed ed-Deeb's Own Story of His Scroll Diccovery", *Journal of Near Eastern Studies (JNES)*, (University of Chicago Press, Oct. 1957).

Chaney, Robert, *Antik Çağdan Günümüze Kadar Esseniler ve Sırları*, çev. Duygun Aras, (İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1996).

Dead Sea Scrolls Dijital Project, <http://dss.collections.imj.org.il/>, (10.10.2014)

Demirci, Kürşad, "Ölü Deniz El Yazmaları veya Kumran metinleri", *Şalom Gazetesi*, (24.11.2010).

Dımant, Devorah, *The Dead Sea Scrolls in Scholarly Perspective: A History Research*, (Leiden: Brill, 2012).

Eliade, Mircea, Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev. Ali Erbaş, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997).

-----, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, (İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2003).

Fitzmyer, Joseph A., *Responses to 101 Question on The Dead Sea Sc-*

rolls, (New York: Paulist Press, 1992).

Golb, Norman, *The Dead Sea Scrolls a New Perspective*, (New York: The American Scholar Spring, 1989).

-----, *Who Wrote the Dead Sea Scrolls*, (New York: Touchstone Rockefeller Center, 1995).

Grossman, Maxine L., *Rediscovering the Dead Sea Scrolls: An Assessment of Old and New Approaches and Methods*, (Grand Rapids: B.Eerdman Publishing, 2010).

Gürkan, Salime Leyla, *Anahatlarıyla Yahudilik*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014).

Hecht, N, Jackson B.S., Passamaneck S.M., Piattelli D., Rabello A.M., *An introduction to the history and sources of Jewish law*, (New York: Oxford University Press, 2002).

Josephus, Flavius, *The Jewish War*, çev. G. A. Williamson, , (New York: Penguin Books, 1977).

Kazez, İsmail, *Esseniler ve Ölü Deniz Yazmaları*, (yüksek lisans tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 2001).

Kutluay, Yaşar, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, (İstanbul: Anka Yayınları, 2001).

Levy, Raphael, 'First Dead Sea Scrolls Found in Egypt Fifty Years Before Qumran Discoveries', Hershel Shanks. (ed.), *Understanding The Dead Sea Scrolls*, (London: Social For Promoting Chr, 1992).

Martinez, Florentino Garcia, Julio Treballe Barrera, *The People of the Dead Sea Scrolls*, (Madrid: Brill, 1993).

Rabin, Chaim, *Qumran studies*, (Oxford : Oxford University Press, 1957).

Schiffman, Lawrence H. ve James C. Vanderkam , "Dead Sea", *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, (Oxford: Oxford Universtiy Press, 2000).

-----, *The Halakhah at The Qumran*, (Brill: Nedherlands, 1975).

Shemesh, Aharon, *Halakhah in The Making: The Develepment of The Jewish Law From Qumran to The Rabbis*, (Berkeley: University of Califor-

nia Press, 2009).

Temiztürk, Halil, *Ölü Deniz El Yazmaları ve Yahudi Literatüründeki Yeri*, (Basılmamış Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, 2012).

Vermes, Geza, *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*, çev. Nurfer Çelebioğlu, (İstanbul: Nokta Kitap, /2005).

-----, *The Complete Dead Sea Scrolls in English*, (Penguin Books, New York, 1997).

Winston, David, "Philo Judeaus", *The Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, (New York-London, 1986).

Wise, Michael, Martin Abegg, Edwardd Cook, *Dead Sea Scrolls a New Translation*, (New York: Harper Collins Edition, 1999).

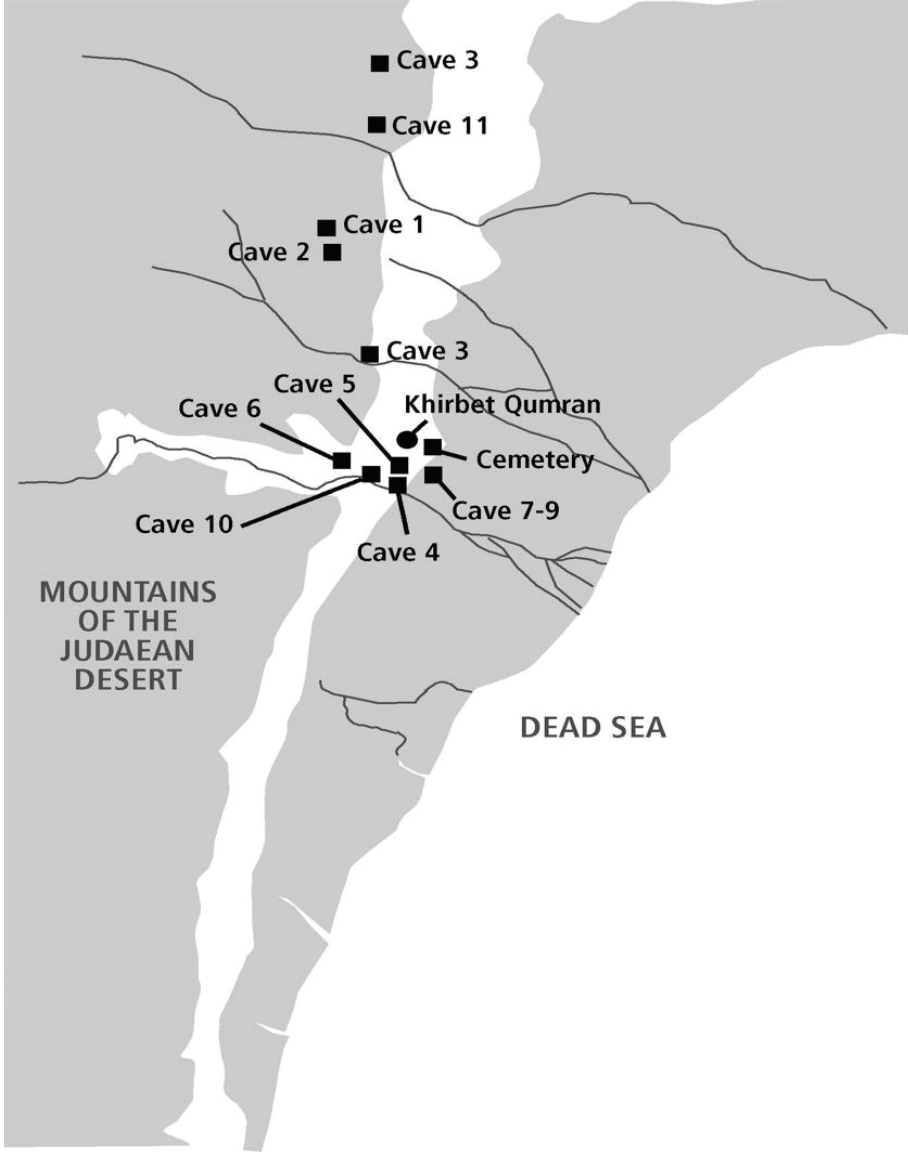
Wolfson, Harry A., "Philo Judaeus", *The Encyclopedia of Philosophy*, (London, 1967).

Yılmaz, Mustafa Selim, *Kumran Yazmalarının Ahit Geleneği Çerçevesinde Değerlendirilmesi*, (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (Kelam) Anabilim Dalı, 2011).

<http://dss.collections.imj.org.il/>, (11.12. 2014).

<http://www.deadseascrolls.org.il/explore-the-archive>, (15.12.2014).

EK-1:

<http://galleryhip.com/qumran-caves-map.html>, (11.10.2014)